
KÖNYVEKRŐL

HAMBERGER JUDIT-SZILÁGYI ÍMRE

Régióink jelenéről és optimális jövőjéről – Az átalakulás hasonló és eltérő jegyei

Ehrlich Éva–Révész Gábor–Tamási Péter (szerk.):

Kelet-Közép-Európa – honnan hová?

Akadémiai Kiadó, Budapest 1994.

A vaskos kötet a visegrádi országokra vonatkozó azon országtanulmányokat tartalmazza, amelyek az „Eastern and Central Europe 2000” című, az Európai Unió által megrendelt és finanszírozott program keretében készültek. Összeállítói szerint a program célja az volt, hogy felvázolja: a térség négy országában (Magyarország, Lengyelország, Csehország és Szlovákia) a jelen (tehát az 1989 és 1993 közötti időszak) realitásaiból kiindulva, viszonylag kedvező feltételek mellett milyen folyamatok kibontakozására, milyen helyzet kialakulására lehet számítani. A feladat az volt, hogy az 1993 és 2005 közötti időszakra reálisan optimista forgatókönyveket állítsanak össze, és ezekhez a hazai és a nemzetközi politika számára ajánlásokat is kapcsoljanak az átalakulást érintő hat témakört – a gazdasági és politikai átalakulást, az átalakulás társadalmi fogadtatását és dimenzióit, az oktatás, a tudomány és a technológia kérdéskörét, valamint az átalakulás regionális feltételeit, körülményeit és nehézségeit – illetően. Így a kutatók széles köre foglalkozott az országok átalakulásának kül- és geopolitikai, valamint belpolitikai aspektusaival, gazdasági helyzetükkel, a társadalmi szerkezettel és a politikai szférával, a demográfiai és munkaerőpiaci viszonyokkal, a tudomány, az oktatás és a technika helyzetével, lehetőségeivel; felvázolták a szükséges változtatásokat és az átalakulás regionális dimenzióit. Az országtanulmányok szerzői: a magyar országtanulmányt Ehrlich Éva és Révész Gábor írta, a lengyelt Grzegorz Gorzelak és Bohdan Jałowicki állította össze; a Csehországra vonatkozó ismereteket Pavel Machonin, Karel Müller

és Milan Sojka közreműködésével Michal Illner, a Szlovákiára vonatkozóakat pedig Soňa Szomolányi, Karol Pekník és Eduard Šarmír közreműködésével L'ubomír Falt'án állította össze.

Az országtanulmányok a következőképpen épülnek fel: az adott témakörökre vonatkozóan felvázolják az átalakulás (1989–1993) kerekeit, azokat tényekkel, adatokkal alátámasztva elemzik, majd mindegyik témakörhöz ajánlásokat adnak arra vonatkozóan, hogy mit kellene tenni az adott területen ahhoz, hogy az említett optimális forgatókönyv megvalósulhasson, vagy pedig következtetéseket fogalmaznak meg egy-egy témakörre vonatkozóan. Mindegyik országtanulmány külön adatsorokkal rendelkezik, melyek a leírtaakat bizonyítják, megismétlik vagy kiegészítik; találhatók közöttük ábrák is (térképek, grafikonok). Az egyes országtanulmányokat az elkészítésben részt vevő, közreműködő intézmények és kutatók névjegyzéke és forrásjegyzéke zárja. A tanulmányokat az adott ország legkiválóbb és rendszerint független szaktekintélyei készítették el, résztanulmányok formájában. Az egész kötetet mintegy 90 oldalon az egyes országok adataiból készített összehasonlító adatsorok és táblázatok zárják; ezeket Árvay János irányításával Lenotti Sándorné, Kerekes Ottóné és Holka Gyula állította össze. A résztanulmányok többsége pénz hiányában nem jelent meg, de Lengyel László nagy visszhangot kiváltó írását olvashatta a magyar közönség (Lengyel 1993). Szlovákiában az elkészített tanulmányokat a magyarul megjelenénel jóval bővebben, teljes kötetnyi terjedelemben publikálták (Slovensko 1994).

A szerkesztők az előszóban ismertetik munkamódszerüket, azt, hogy az elemző országtanulmányok mögött sokrétű és egyeztetett, széles körű háttérmunka húzódik meg; ez érzékelhető a nagyszabású munka mennyiségi és minőségi jellemzőin is. Ezt alátámasztja az Adatgyűjtemény, a kötet végén szereplő egyeztetett és egységes statisztikai adatbázis is.

A tanulmánykötetben található tartalmi ellentmondások és aránybeli eltérések a szerkesztők szerint többek között a háttétanulmány-szerzők sokszor eltérő nézőpontjának és helyzetértékelésének, továbbá a felhasznált források tartalmi, érdemi különbségeinek tudhatók be.

A LENGYEL, A CSEH ÉS A SZLOVÁK ORSZÁGTANULMÁNY (Hamberger Judit)

A kötetből a térség három szláv országának *átalakulási folyamatai*, országonként kb. 90–100 oldalon, sokoldalú elemzés alapján ismerhetők meg.

A kutatások négy-öt-hat nagy tematikai csoportja (a gazdasági és a politikai átalakulás, a társadalom, a népesség állapota és az átalakuláshoz való hozzáállása, a külpolitikai viszonyok, a regionális dimenziók, az oktatás, a tudomány, a technika átalakulásának kérdésköre) mind a három országtanulmányban helyet kapott, az elemzések ezekre épülnek, a megállapítások ezek köré csoportosulnak. Mind-

egyik alapvetően az adott országnak az 1990 és 1993 közötti időszakban végbement változásait vázolja fel, és jelzi, olykor röviden elemzi ezeknek a közelmúltban (1960-as, 1970-es, 1980-as évek) gyökerező okait, eseményeit, adatait, folyamatait. Az egész kutatási komplexum fő feladatának megfelelően azonban a legnagyobb teret a prognózisoknak, az előrejelzéseknek szentelik, mint ahogy ezt a kötet előszavában a szerkesztők meg is állapítják. Mindegyik elemzés célként a gazdasági növekedés és a nyugati gazdasági és politikai modell megvalósításából, az integráció szükségességéből indul ki. Az országtanulmányokra jellemző a gazdaságcentrikus látásmód és probléma-csoportosítás, ami azért is elfogadható és érthető, mert ezen országok legfőbb tétje most a gazdaság átalakításának sikere vagy sikertelensége.

A prognóziskészítés nehézségeit minden országtanulmány külön hangsúlyozza; az előrejelzés nehéz, mert a régi adatok és trendek alapján nem lehet előre jelezni, ami következik, hiszen most az eddigőtől eltérő gyakorlat valósul meg; az ilyenfajta átalakításhoz nincs modell, nincs minta, nincs viszonyítási alap, nincsenek megbízható trendek.

Már két és fél év távlatából (mert a kötet anyagait alapvetően 1993 közepén zárták le) azonban egyre világosabban kirajzolódik, hogy bizonyos előrejelzések, ajánlások nem bizonyultak helyesnek, mert azoktól eltérő tendenciák valósultak meg. Ezek közé tartozik, hogy az országtanulmányok szerény, de sikeres gazdasági prognózisokat tartalmaznak, amelyek – mint a 22-es csapdája – a politikai rendszer stabilitását feltételezik, és viszont. Éppen ez az, ami az elmúlt két és fél év alatt nem valósult meg. A gazdasági és politikai átalakulás szempontjából jelenleg politikailag megfelelően stabilnak csak a cseh társadalom mondható, de egyáltalán nem állítható, hogy ez hosszabb távon is így marad. Tény azonban, hogy a politikai és gazdasági stabilitásra a legnagyobb esélye most (az 1996. május–júniusi parlamenti választások előtt) Csehországnak van.

A három szláv ország tanulmányában szereplő előrejelzések közül tehát több nem teljesült. Ennek egyik oka, hogy az 1993-as év olyan határvonal, ahonnan az elemzett gazdasági, társadalmi, politikai folyamatok – minden előre jelezhető törvényszerűségükkel együtt is – eltérő, különböző, olykor nem várt irányokat vettek. A kötet célkitűzése az volt, hogy az optimálisan kedvező alternatívát vázolja fel, de így ez számos ponton, különösen ha politikai döntések, politikai folyamatok függvényeként szerepelt, 1993 után negatív irányba mozdult el. Ezek közé sorolhatók a lengyelországi 1993-as választások és a köztársasági elnöki választások körüli és utáni politikai légkör és eredmények, valamint az önálló szlovák állami fejlődés számos gazdasági, politikai-társadalmi folyamata is.

A prognózisok általános jellegű megállapításait tekintve – az elmúlt két és fél év tapasztalatai alapján – megállapítható, hogy nem feltétlenül igaz az, hogy a társadalom különböző rétegei alapvetően egyetértenek abban, hogy az ország előtt álló történelmi feladat a

magántulajdon alapján működő piacgazdaság és a demokratikus politikai-társadalmi berendezkedés kialakulásának támogatása és megerősítése. Kétkedésünket alátámasztják – az elmúlt rövid időszak tapasztalata mellett – az országtanulmányokban szereplő társadalmi értékrendi fejezetek közvélemény-kutatási adatsorai és annak ténye is, hogy mindegyik vizsgált országban (bár különböző mértékben) tömegesen nő a szegénység, és rohamosan növekednek a jövedelmi különbségek.

Tévedésnek bizonyult a szlovák országtanulmánynak a mečiari politikai irányzat bukását előrejelző prognózisa is.

A reálisan optimista prognózisok, előrejelzések közül több a megvalósulás során negatív irányt vett, de ritkán előfordult ellenpélda is. Ilyennek tekinthető az a lengyel prognózis, mely szerint a visegrádiak együttműködése semmilyen szempontból sem fog megvalósulni; ezzel szemben ma már működik a CÉFTA.

Az országtanulmányok a prognózisok mellett megfogalmazták a folyamatokban és eseményekben rejlő veszélyeket, nehézségeket is.

A három országtanulmányt olvasva felmerül a kérdés, hogy *a statisztikai és egyéb adatok vajon mennyire hitelesek, mennyire megbízhatóak?* A kétkedést – amely elsősorban a cseh és a szlovák gazdasági adatokra vonatkozik – egyáltalán nem a kötet szerzői és szerkesztői által végzett munka minősége váltotta ki belőlünk, hanem a cseh és a szlovák adatok használata körül kialakult politikai légkörnek és objektív feltételeinek ismerete. A szlovák gazdasági (és egyéb) adatok helyességét ugyanis 1993-ban befolyásolta még az, hogy az önálló állam nem egészen egy éve működött, így országos, állami adatokként ezek csak viszonylagosak lehetnek, hiszen előzőleg szinte minden adat a csehszlovák államra vonatkozott. A cseh gazdasági adatok tényeket takaró jellegét megkérdőjelezi vagy legalábbis bizonytalanná teszi az a tény, hogy az 1992 júniusában kormányelnöki hatalomba került Václav Klaus első ténykedéseinek egyike az volt, hogy a Statisztikai Hivatal igazgatóját leváltotta, és saját emberével cserélte fel; egyúttal deklarálta, hogy az ország állapotáról kétféle adatsorokat kell készíteni: az egyiket a kormánynak, a másikat a közvéleménynek, s ez utóbbit kozmetikázni is kell. A statisztikai adatok használatának ilyen felfogása megkérdőjelezi, hogy a cseh gazdasági adatok a tényeknek megfelelő állapotokat tükröznek-e. Ez cseh vonatkozásban érvényes minden kulcsfontosságú adatra – a munkanélküliségtől a privatizálás arányain, a vállalati működésen át egészen a bruttó nemzeti termék adataiig. Egyes cseh elemzők szerint az is kétséges, hogy mennyi a cseh GDP, mert lehet, hogy nyolcezer, de az is lehet, hogy csak négyezer vagy hatezer dollár.

Az egyes országtanulmányokban különbségek vannak abban, hogy mely témaköröket dolgoztak ki részletesebben, hosszabban, és melyeket kevésbé részletesen. Ez – az előszóban említett szubjektív okok mellett – azt is jelzi, hogy az adott ország társadalmát és szakmai közvéleményét elsősorban mi izgatja, mi érdekli, minek tulajdonít nagyobb jelentőséget. Ezért van az, hogy a lengyel országtanulmány

több teret szentel a lengyel társadalom értékrendjének, a vallási és politikai jellemzők elemzésének és felvázolásának; a cseh tanulmány többet foglalkozik a gazdasággal, a gazdasági reformokkal, a privatizáció sajátos, cseh módszereivel és az eredmények és problémák felvázolásával; a szlovák tanulmány a legnagyobb hangsúllyal az önálló államiság politikai, gazdasági és társadalmi körülményeit taglalja. A cseh tanulmány sokat foglalkozik a prognosztizálással, ezen belül pedig a kutatás és fejlesztés összefüggéseivel. A lengyel és a szlovák tanulmány arányaiban sokat foglalkozik a regionális helyzet, a regionális problémák elemzésével, előrejelzésével.

Talán nem véletlen az sem, hogy mind a három országtanulmány hangsúlyozza és fontosnak tartja a társadalom helyzetének leírását és ebben a közvélemény-kutatások eredményeinek ismertetését. Ezek segítségével jobban megérthető, hogy honnan ered az egyes országok lakosságának a gazdasági és a politikai-közigazgatási átalakításhoz való eltérő hozzáállása. Az átalakítás és a társadalmi értékrend (a jobb és a baloldal, állami paternalizmus és egyéni felelősség, egyéni érdek és közérdek, társadalmi és egyéni értékek) összefüggéseiről időnként egy-egy adat sokkal többet mond, mint a hosszás szóbeli elemzések.

Eltérő nézőpontok, értékelési szempontok

Az egyes tanulmányoknak, bár az átalakulás minden fontos elemét nagyrészt hasonlóképpen látják és értékelik, mégis vannak eltérő nézőpontjaik, eltérő értékeléseik is. Ezek közé tartozik a részjegyes privatizációnak a kötetben szereplő cseh elemzők által negatívnak mondható értékelése és a kötetben részt vett szlovák elemzők pozitív-nosztalgikus értékelése. Ennek okai között van az, hogy míg a csehknél a részjegyes privatizációnak két hulláma volt (több fordulóval), addig a szlovákoknál csak az első valósult meg, még a közös államiság idején; a másodikat, politikai okokból és a szlovák gazdasági és politikai vezető személyiségek akaratából, már leállították. Így a lengyel elemzők azon megállapítása, hogy a privatizáció politikai-ideológiai kérdéssé vált, teljes mértékben igaz a szlovák privatizációra is.

A lengyel országtanulmányt olvasva megállapíthatjuk, hogy az átalakulás minden ismérvét és területét tekintve Magyarországra leginkább az vár, ami Lengyelországban végbement és végbemegy, mert mind a társadalom, mind a gazdaság számos problémáját és jellemzőjét tekintve a magyar és a lengyel problémák hasonlóan egymásra a leginkább. Érdekes az is, hogy a lengyeleknél „a külföldi beruházók a gazdasági és jogi feltételeket kedvezőnek értékelik”. A többi országban – és különösen Csehországban és Szlovákiában – ez nem így van (ez az egyik oka a külföldi tőke tartózkodásának is).

A három ország összehasonlítása

Néhány fontos, alapvető hasonlóságra és különbségre a kötet előszavában a szerkesztők is felhívják a figyelmet, de arra nem vállalkoztak, hogy alaposabb összehasonlítással éljenek. A kiadvány azonban kiváló alapot nyújt arra, hogy ezt mások, akik a kötetet elolvassák, bátran megtehessek. A tanulmányok alapján ugyanis megbízhatóan össze lehet vetni a vizsgált négy ország történelmi folyamatainak és társadalmi struktúrájának előterében zajló átalakulási folyamatok hasonló és eltérő jegyeit mind a gazdaságot, mind a társadalmi és politikai mozgásokat illetően. Az alaposabb összehasonlítást segítik a statisztikai adatok is.

A gazdaságban például össze lehet vetni a mezőgazdasági politikák azonos és eltérő jellemzőit. Az országtanulmányokból kirajzolódik, hogy Lengyelország volt az, amely eltérő mezőgazdasági politikát folytatott, és más volt a foglalkoztatási szerkezete; emiatt rendkívüli problémáknak néz elébe, mert mezőgazdasága egyrészt kisparcellás gazdaságokra, másrészt magángazdaságokra épült, amelyeket most fel kell számolnia. Így a mezőgazdaságában foglalkoztatottak arányával hosszú évtizedekig problémája lesz, ha az EU követelményeinek, foglalkoztatási arányának meg akar felelni.

A másik három országnak – bár ezek is rendkívüli nehézségekkel küzdenek – hamarabb és kisebb áldozatok, tragédiák árán sikerülhet a foglalkoztatási szerkezet átalakítása. A lengyel mezőgazdaság külön problémája még – amit a másik három ország most a saját javára fordíthat – a termelőszövetkezetek hiánya. Ezeknek a másik három országban hagyományai vannak, míg Lengyelországban ez hiányzik.

Minden országtanulmány határozottan megállapítja, hogy fejletlen az infrastruktúra, és ennek fejlesztését az első számú feladatok közé sorolja.

Különbségek érzékelhetők az országok *eladósodási folyamatainak értékelésében* is, ami eltérő felfogásra és kormánypolitikára utal. A lengyel tanulmány számol az eladósodással, ennek erősödésével; többet foglalkozik a hitelekkel, az adóssággal, a hitelfelvételi lehetőségekkel, mert ez számára életfontosságú és égető feladat. A csehek és a szlovákok ezt nem tartják olyan fontosnak, mert eladósodásuk egyelőre alacsony mértékű. A cseh kormány alacsony eladósodással számol, a jelenlegi szlovák kormány pedig egyenesen azzal, hogy nem lesz szüksége nyugati (világbanki, valutaalapú) hitelre, mert túl drága és mind belpolitikailag, mind külpolitikailag túl nagy árat kell fizetnie érte, ezért úgy próbál politizálni, hogy a két pénzügyi világszervezet megkerülésével, „máshonnan” szerezhessen kölcsönt.

A munkanélküliség különbségei is jelentős helyet foglalnak el az országok közötti különbségek sorában. Csak Csehország rí ki a magas munkanélküliséggel küszködők sorából. Az országtanulmány ennek okait is taglalja.

A gazdasági felfogás és talán a gazdasági helyzet különbségeiből vezethető le, hogy a fekete gazdaság jelenlétéről és problémáiról a

három szláv ország tanulmánya közül csak a lengyel tesz bővebben említést, a cseh és a szlovák nem, holott a fekete gazdaság és a korrupció nekik is lényeges gazdasági és költségvetési problémát okoz.

A tanulmányok alaposan elemzik az országok privatizációjának különbségeit, az eltérések gazdasági, politikai és társadalmi okait.

A *demográfiai trendekben* megemlítendő különbség az, hogy Csehország és Magyarország lakossága egyre öregszik, és egyre kevesebb az eltartó munkaképesek aránya, valamint csökken a lakosság száma, Szlovákia és Lengyelország trendjei ellenben e téren ennek fordítottját mutatják. A lengyeleknél ennek magyarázatát a katolikus vallásban és értékrendben, a család központi szerepében szokták látni, a szlovákoknál – amely 60 százalékban szintén katolikus társadalom – inkább a nemzetté válás, nemzetté érés és a nemzetállamiság elérésének dinamikája hat arra, hogy a szlovák társadalomnak több mint a fele negyven éven aluliakból áll.

A vizsgált országok *társadalmának értékrendjében* fontos különbségek fedezhetők fel, melyek a történelmi sajátosságokra és a vallási hagyományokra is visszavezethetők. Ezek közé tartoznak a katolikus és a protestáns vallás és erkölcs közötti különbségek, amelyek a társadalmak politikai és gazdasági értékrendjét tükrözve az átalakítás támogatásával vagy elutasításával függnek össze. Eszerint a katolikus erkölcs gazdasági attitűdjének jellemzője a kollektivist, míg a protestáns az individualista beállítottság. A lengyel társadalom arányaiban a legkatolikusabb, utána következik a szlovák, és legvégül a cseh társadalom (amely a svéd után a legszekularizáltabb Európában). A vallási erkölcsöt illetően a csehek mint husziták a protestantizmushoz állnak közelebb, így az individualista beállítottság jellemzőbb rájuk.

A *társadalmi értékrenddel* függ össze a szabad *választások eredményeinek* meghatározottsága. A lengyel és a szlovák politikai fejlődésnek az elemzésekben vázolt legjellemzőbb jelensége a baloldal, mégpedig az utódpártok győzelme. Ezzel szemben mindkettőtől lényegesen eltér a cseh társadalom politikai értékrendje, amit az országtanulmányoknak a társadalmakra vonatkozó fejezetei támasztanak alá. Ez az oka annak, hogy mindenütt baloldali győzelmek születtek, csak Csehországban stabil a középjobb-keresztény koalíció, és továbbra is jellemző a társadalmi-politikai stabilitás. (Ez a megállapítás 1996. júniusáig volt érvényes.)

Az összehasonlítás folytatható minden témakörben és altémában. A tanulmányok olyan alapos, széles skálájú ismereteket, adatokat és tényeket tartalmaznak, hogy *a térség országainak jelenlegi helyzetét csupán ezen kötet ismeretében is meglehetősen biztosan megítélhető*. Kiváló alapot adhat az általános összehasonlító gazdasági, politikai és gazdaságpolitikai elemzésekhez. Szinte minden, ilyenkor felmerülő kérdésre megadja az adatokkal alátámasztott választ, így meglehetősen biztonsággal megalkotható a kép arról, hogy e szláv országok Magyarországhoz viszonyítva milyen folyamatokban és hogyan hajtják végre saját gazdaságuk és társadalmuk átalakítását, s mi is az,

amit ennek során ők jobban, mi az, amit rosszabbul vagy másként hajtanak végre. Választ kaphatunk ennek miértjeire és mikéntjeire, és megérthetjük ennek okait. Ennél fontosabb feladata nem is lehet ilyen jellegű kötetnek; e feladatnak hiánytalanul eleget tud tenni, ezért kiváló kézikönyv ahhoz, hogy tisztább képet kapjunk a visegrádi országokról.

MAGYARORSZÁG ÉS SZLOVÉNIA

(*Szilágyi Imre*)

A Magyarországgal foglalkozó rész tanulmányozójának érdekes összehasonlításra nyílt alkalma, hiszen nagyjából a kötet megírásával egyidőben készült el – ugyancsak tekintélyes szerzők közreműködésével – egy másik kiadvány, amely az első szabadon választott kormány tevékenységét vizsgálja (Gombár–Hankiss–Lengyel). Gombárék alapvetően politológiai-szociológiai irányultságú, de a közgazdaságot sem mellőző kötete olyan erőteljesen koncentrált az Antall-kormány tevékenységére, hogy néhány bekezdéstől eltekintve nem elemzi az előzményeket. Az Ehrlich Éva–Révész Gábor alkotta közgazdász szerzőpáros, számos háttér tanulmány felhasználásával, érvényesítette a szociológiai és politológiai szempontokat is, de elsősorban a közgazdasági problémát helyezte a középpontba. Egy-egy témát az előző kötetnél rövidebben, de igen pontosan és érzékletesen bemutatva, legelőször is azt mérték fel, hogy milyen örökséggel kellett az országnak és az új kormánynak szembenéznie.

Mindjárt az elején leszögezik, hogy „Magyarország az égyparti szocializmustól nehezen kezelhető, terhes örökséget vett át. A gazdaságot és általában a társadalmat kemény belső feszültségek, a piacgazdaságot folytató Európával összehasonlítva súlyos hátrányok és deformációk jellemezték” (31. old.). Az ország viszonylagos fejlettsége – a nyolcvanas években e tekintetben romlás következett be – az 1980-as évek végén az európai piacgazdaságok átlagának 60 százalékát érte el. A szerzők ismertetik az előző rendszer gazdaságának strukturális sajátosságait, a deformációt, az elosztási viszonyok jellemzőit és a bennük fellelhető diszkrepanciákat. Ez utóbbit illetően kiemelt helyen szerepel a nagymértékű eladósodás, mely az örökség igen súlyos részét jelentette, valamint az, hogy amíg a bruttó beruházás 10 százalékkal csökkent, addig a lakossági fogyasztás 10 százalékkal növekedett. Majd a puha diktatúra viszonyait ismertetik, és leszögezik, hogy a tartalékok kimerültek, a rendszer elérte fejlődési határait.

Ezután bemutatják, hogy melyek voltak azok a lépések, amelyeket az ország a piacgazdaság irányába tett meg, valamint az alkotmányos hatalomátvétel legfőbb eseményeit és a gazdaság legfontosabb adatait. Sehol sem maradnak meg azonban az egyszerű tényfelsorolásnál, a hangsúlyt mindenütt a folyamatok leírására helyezik, sőt, érzékletesen kifejtik, milyen életmódbeli sajátosságok alakultak ki a nyolc-

vanás évek végére, és milyen optimista várakozások kísérték az átalakulás folyamatát mind a lakosság, mind a gazdasági-politikai vezetők részéről. A kilencvenes évek elején a világgazdaságban bekövetkezett változások – a világgazdasági recesszió, az ezt kísérő protekcionizmus – és a remélt jelentősebb arányú nyugati segítség elmaradása következtében az ország gazdasági kilábalásának kulcsát jelentő export-offenzíva kifulladt.

A szerzők nagyon helyesen jártak el, amikor a gazdasági visszaesés belső tényezőit csak az eddigiekben ismertetettek után kezdték elemezni, sőt azon belül is hangsúlyozták az átalakulással együtt járó objektív veszteségtényezőket: a struktúraváltást szükségszerűen kísérő jövedelem- és vagyonvesztést, az intézményrendszer átalakítása közben megjelenő „koordináció-surlódásos” veszteségeket, a pénzügyi rendszer átalakításából fakadó nehézségeket, az államháztartás szerkezetével (szociális elkötelezettségeivel) kapcsolatos veszteségeket, az állás első lépéseivel együtt járó inflációs hatásokat, melyeket restriktív pénzügyi politikával kellett mérsékelni, ami viszont a belső felhasználás mérséklésével jár együtt. „Mindezt végiggondolva egyértelmű, hogy a rendszerváltás győzteseinek, az új parlamentnek, a kormánynak a gazdasági átalakulás irányításánál nagyon nehéz, hibamentesen meg nem oldható feladatai vannak. A feladatok nehézségi foka pedig hatványozódott azáltal, hogy – mint bemutattuk – az átalakulás külgazdasági feltételrendszere kedvezőtlené vált” (59. old.).

Ilyen bevezető gondolatok után a szerzők valóban hitelesen tehetik szavá a kormányzati tevékenység és a törvénykezés azon elemeit, amelyek szerintük jelentősen hozzájárultak a válság elmélyüléséhez. Elsőként említik, hogy a vállalati kezdeményezéseken alapuló úgynevezett spontán privatizációnak még az előző rendszerben megindult folyamatát újra szabályozták és a kormány felügyelete alá helyezték. Ennek következtében a döntési folyamatok lelassultak, a hosszú ideig tartó bizonytalanság miatt a gazdálkodás szétzilálódott, a vállalatok piaci értéke csökkent. Mivel a privatizáció folyamatát rendkívüli gyanakvás kísérte, a szerzők leszögezik: „A *privatizáció* során a ... *nemzeti termelővagyon újraelosztása* megy végbe. Ennek során születik meg az új magyar tulajdonosi réteg. Elkerülhetetlen, hogy a vagyon újraelosztásának folyamatát a nemzetgazdasági érdekekkel nem egyeztetett, azokkal nemegyszer ellentétes manipulációk, részrehajlás kísérjék. Az is leszögezhető, hogy elképzelhetetlen olyan ellenőrzési rendszert kialakítani, amely mentesíthetné a manipulációktól, részrehajlásoktól ezt a folyamatot” (61. old.). A szerzők úgy vélik, hogy a rendellenességek túl nagyok, gyakori a politikai megfontolás és a személyes kapcsolatok szerepe, s ennek következtében a nemzetgazdaság veszteségei az elkerülhetetlennél jóval nagyobbak voltak. A földtulajdon körül kialakult helyzetet elemezve azt állapítják meg, hogy nem az az elsődleges probléma, hogy a mezőgazdasággal kapcsolatos piacgazdasági intézmények kialakulatlanok, s hogy

a mezőgazdaság visszaesésének a földtulajdon és a földhasználat körüli teljes bizonytalanság az oka.

A pénzügyi rendszer helyzetét elemezve ismét hangsúlyozzák az objektív körülményekből fakadó nehézségeket, majd az államháztartás átalakításával kapcsolatban megállapítják, hogy „a nagy elosztó rendszerek reformjában a kormányzat progresszív irányú, de tétova, az igazi feszültségeket fel nem oldó lépéseket tett. Ez a társadalmi összefüggéseket tekintve és politikailag is érthető, hiszen a nagy elosztó rendszerek racionalizálása újabb terhekkel sújtja a lakosság szegényebb rétegeit.” (65. old.) A szerzők eme megállapítását azért is fontosnak tartom, mert objektívebb és igazságosabb is az Antall-kormány számos szempontból joggal elmarasztalható politikájával szemben, mint az a demagóg politikai jelszó, hogy az a kormányzat szociálisan érzéketlen volt.

A szerzők ezután azt elemzik, hogy Magyarországnak milyen lehetséges külpolitikai és külgazdasági scenáriókkal kell számolnia a 2005-ig terjedő időszakban, s ebben a keretben vázolják fel a magyar gazdaságpolitika legfontosabb teendőit. Ezután a politikai szférát veszik górcső alá, s röviden ugyan, de igen színvonalasan foglalják össze a parlament, a pártok, a kormányzat stb. jellemzőit, legfőbb problémáit. Az a megállapításuk, hogy „a kormány a rendszerváltás politikai és nem gazdasági kérdéseire összpontosított” (100. old.), teljes mértékben egybecseng Farkas Zoltán megállapításaival (Gombár-Hankiss-Lengyel 1994: 176. old). A leíró és a prognosztizáló módszerek egyensúlyára törekvő szerzők számos folyamatot időben jeleztek. Így például már a választások előtt felhívták arra a figyelmet, hogy amennyiben olyan koalíció jön létre, amelyben mind a gazdaság gyors átalakításának igénye, mind a szociális elkötelezettség nagy hangsúlyt kap, akkor a kormánykoalíción belül villongásokra kell számítani.

A tanulmány részletesen elemzi a társadalmi folyamatokat és az intézmények állapotát, várható fejlődési irányait. A polgárosodással és a társadalmi elitel kapcsolatos megjegyzésükről, mely szerint „a következő években a középrétegek megerősödése várható és ez a kívánatos folyamat” (117. old.), megállapítható, hogy legalábbis egyelőre jámbor óhaj maradt, s jelenleg épp olyan helyzet van kialakulóban, amitől a szerzők óvtak, nevezetesen, „hogy ne egy nagyhatalmú és vagyonú szűk elit álljon szemben a tőle többé-kevésbé függő helyzetben lévő szegény tömegekkel, akiknek helyzete kisebb-nagyobb mértékben hasonlít a XIX. századi proletariátuséhoz, illetve számos mai dél-amerikai ország szegény tömegeihez.” (117. old.)

Végezetül, anélkül, hogy részletesen bemutatnám az egészségügyre, oktatásra, tudományra és technológiára vonatkozó megállapításait, az Ajánlások címet viselő fejezetből idézném ama javaslatukat, hogy „A nemzetgazdaság érdekeinek megfelelően kidolgozott, a gazdasági alapkérdésekre koncentrált, több kormányzati ciklusra is előrettekintő, átfogó gazdaságpolitikai program kidolgozása nem tűr halasztást.” (158. old.) Mivel ennek egyelőre se híre, se hamva, a re-

cenzensben óhatatlanul is felmerül a kérdés, vajon szükségszerű-e, hogy a tudomány eredményei ilyen rendkívül gyenge hatásokkal hasznosuljanak, azaz, hogy egy egyértelmű és jogos tudományos megállapítást a politika csak sokkal később és ennek következtében már nem elég hatékonyan ültessen át a gyakorlatba.

Sajnálatos, hogy a megrendelők nem gondoltak arra, hogy az átmenettel küzdő országok legsikeresebbjét, Szlovéniát is bevonják a vizsgálódás körébe. A tanulmányok szerzői ezen úgy igyekeztek segíteni, hogy megrendeltek egy rövidebb háttér tanulmányt. Ezt munkájuk során figyelembe vették ugyan, de annak eredményei a kötetbe nem kerülhettek be. Márpedig az azóta már a CEFTA tagjává vált Szlovénia vizsgálata nélkül a térségről kialakított kép nem teljes. Szlovénia politikai, gazdasági élete számos tanulsággal szolgálhat.

A szlovén értelmiségi-politikai elit a nyolcvanas évek második felében úgy vélte, hogy a szerbiai vezetés, valamint a föderáció tisztségviselőinek az a törekvése, hogy a világgazdasági és világpolitikai kihívásokra és a belső gondokra centralizációs megoldásokkal válaszoljanak, veszélyezteti a szlovénok nemzeti és gazdasági érdekeit. Ezenkívül úgy gondolták, hogy a belső feszültségekkel küzdő Jugoszlávia részeként nehezebben csatlakozhatnak az európai integrációs folyamatokhoz, mint ha önállóan lépnek fel. Mindezen megfontolások alapján igyekeztek megőrizni, sőt növelni Jugoszláviai belüli önállóságukat, majd amikor bebizonyosodott, hogy erre a Szlovénián kívüli politikai partnerek eltérő érdekei miatt nincs lehetőség, radikálisan az önállóság útjára léptek. Bár a szlovénok arra törekedtek, hogy a többi köztársasággal meglévő kapcsolataik továbbra is megmaradjanak, ez részben az 1991-ben elkezdődött háború, részben a szerbiai politikusok magatartása miatt csak igen csekély mértékben sikerült. Szlovénia Horvátországgal és Makedóniával, megnehezült körülmények között, de továbbra is fenntartotta gazdasági kapcsolatait, míg a többiekkel ezek – részben az embargó miatt is – erőteljesen csökkentek.

Ugyanakkor az ország ügyesen élt a lehetőséggel, hogy a Jugoszláviára vonatkozó kereskedelmi kvótákat az embargó és a háború miatt a többiek nem tudták kihasználni, s termékeinek jelentős részét a nyugat-európai piacokon helyezte el. Ennek ellenére Szlovénia sem tudta elkerülni a termelés visszaesését, a munkanélküliség nagymértékű növekedését. Az 1993-tól megindult folyamatok azonban azt mutatják, hogy az ország túl van a mélyponton, jelentősen csökkent az infláció, növekszik a gazdaság, stagnál a munkanélküliség, a kétmilliórs ország külkereskedelmi értékei elérik az ötször akkora Magyarország teljesítményének felét, az egy főre jutó GDP számait illetően Szlovénia a legelső a térségben.

Igen érdekesen alakult Szlovénia politikai élete az 1990-ben bekövetkezett választások óta. Az első szabad választáson olyan koalíció (DEMOS) jutott hatalomra, amelyben az MDF-KDNP-FKGP blokkhoz hasonlítható politikai erők éppúgy jelen voltak, mint a különböző színű liberális és zöld értelmiségiek. A választások legerősebb

pártjaként ellenzékbe szorult a reformkommunisták pártja, s ugyancsak ellenzékbe kényszerült a szlovén KISZ-ből (ZSMS) kialakult párt is. A nyolcvanas évek reform- és liberalizációs folyamataiban élen járó ZSMS-t némi leegyszerűsítéssel úgy lehetne jellemezni, hogy olyan, mintha az egykori KISZ tömegbázisa és tisztábban látó funkcionáriusai egyesültek volna a korai Fidesszel. A DEMOS egyes politikusai az 1990-ben Liberális Demokrata Párttá (LDS) alakult ZSMS-t a kommunisták fiókszervezetének tekintették, mások viszont hozzájuk hasonló elveket vallottak ugyan, de a személyes és hatalmi ellentétek nem tették lehetővé az együttműködésüket.

Az 1990 tavaszán megalakult új szlovén kormány cselekvését egyrészt nehezítette, másrészt könnyítette, hogy a gazdaság átalakításával egyidejűleg végre kellett hajtania az önállósodást. Nehezítette, mert kedvezőtlen körülmények között kellett kialakítani az önálló állami és a korszerű gazdasági struktúrát, ugyanakkor az amúgy is szükséges struktúraátalakítással együtt járó számos nehézséget a piacvesztés és a délszláv háború rovására lehetett írni, s egy ideig könnyebb volt megtartani a nemzeti egységet. Az átalakítást számos, a magyarországihoz hasonló jelenség kísérte: az ellenzék kifogásolta a hatalmon lévők erőteljes nemzeti, nemegyszer szélsőségektől sem mentes retorikáját, az új hatalom néhány képviselője a kommunista nomenklátúra összeesküvését vélte felfedezni az ellenzék tevékenységében. Komoly összezapások voltak a média ügyének kezelését illetően, ennek ellenére 1990 őszén elfogadták az első rádió és televízió törvényt.

Az 1991-es tíz napos függetlenségi háború után a belső ellentétek kiéleződtek. A DEMOS-on belüli, részben a nemzetfelfogást, részben a privatizációt illető ellentétek 1991-ben a DEMOS felbomlására vezettek. A kereszténydemokrata kormányfő által vezetett szárny a privatizációt az állam által kívánta irányítani és jelentős tulajdont akart ingyenesen átadni a lakosságnak. A liberális szárny egyfajta spontán privatizáció keretében a vállalatokra kívánta volna bízni a privatizációt. A spontán privatizáció ellen a DEMOS bizonyos politikusai élesen felleptek. Az igazságügyminiszter pedig kommunistaellenes éllel már 1991-ben kimondta az Ehrlichéktől már idézett gondolatot: most dől el, hogy kié lesz a nemzeti vagyon. Bár az állam által a negyvenes években elvett tulajdonok ügyében 1991 őszén elfogadták a denacionalizációs törvényt, a DEMOS két szárnya között nézetkülönbség volt ennek értelmezésében is, mivel a liberálisok ellenezték azokat a törekvéseket, hogy az egyházat ennek értelmében jelentős vagyonhoz juttassák.

A DEMOS szakadásának következtében 1992 tavaszán új kormány alakult, melynek vezető ereje az addig ellenzékben lévő LDS volt, amely koalícióra lépett a reformkommunistákkal és a DEMOS liberális szárnyával. A rövid életű koalíció legjelentősebb tette az volt, hogy 1992 őszén megalkotta a privatizációs törvényt, amelyet a következő évben bizonyos pontokon módosítottak. A privatizáció megvalósítását alapvetően a vállalatokra bízta, ugyanakkor minden egyes

szlovén állampolgárt ingyenes vagyonyjegyhez juttattak, akik ezt az általuk kiválasztott vállalatoknál vagy befektetési alapoknál kama-toztathatták. Ezt a módszert mindenképpen alaposabb szakértői vizsgálat alá kellene venni, néhány dolog azonban megállapítható. A módszer kialakításban bizonyára része volt a Szlovéniában működő öngazgatásos gazdálkodásnak, de úgy vélem, nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a szlovén gazdaságnak sem a bel-, sem a külföldi adóssága nem számottevő, így nem volt arra szükség, hogy a vállalatok kiadásával enyhítsenek a pénzügyi gondokon. Nyilvánvaló, hogy ez a megoldás lelassította a privatizáció folyamatát, ugyanakkor egyelőre nem érzékelhető, hogy ennek káros népgazdasági következményei lennének. A szlovén példa jól mutatja, hogy a gazdaság sikeres működtetésében nem csupán a tulajdonformának van jelentősége, hanem a lakosság és a gazdasági-politikai elit mentalitásának, politikai- és munkakultúrájának is.

Politológiai szempontból még érdekesebb, hogy az 1992 végén megtartott parlamenti választások után a térségben egyedülálló kormánykoalíció alakult. A választások győztese, az LDS koalícióra lépett a reformkommunisták pártjával, és a korábban élesen liberalizmusellenesnek tartott kereszténydemokratákkal. A koalícióba ez utóbbiak kérésére bevonták az antikommunista elveket valló szociáldemokratákat is. A koalíciót illetően számos kritikai megjegyzés hangzott el az elmúlt időszakban: többen elvtelen, csak a hatalomra koncentráló politikáról beszéltek. Mások – különösen azután, hogy 1994-ben az LDS-hez csatlakoztak a volt DEMOS liberális szárnyának politikusai – főleg azt hangoztatták, hogy veszélyes hatalmi koncentráció alakulhat ki, hiszen a koalíció túlnyomó parlamenti többsége gyakorlatilag bármit megtehet.

Megállapítható, hogy a koalíció makrogazdasági szinten sikeresen működött, ugyanakkor a gazdasági visszaéléseket csupán néhány nagy port kavart esetben szankcionálták, s számos ügy tárgyalását évekig elhúzták. A sikeres együttműködés egyik feltételének tekinthető, hogy a legkényesebb problémákat hosszú ideig nem kezelték. Ahhoz, hogy a baloldal 1996 elején kivált a kormányból, épp két kényes kérdés megbolygatása járult hozzá: egy jelentős nagyvállalat sikertelen szanalásának problémája, illetve a nyugdíjrendszer kezelésében kialakult nézeteltérés, hiszen a nagy elosztó rendszerek problémáját Szlovéniában sem oldották meg.

Végezetül meg kell említeni, hogy az ország európai integrációját hosszú ideig nehezítette az olasz-szlovén viszonyban kialakult feszültség, illetve az, hogy az Európai Unió (olasz nyomásra) hamarabb követelte Szlovéniától a külföldiek ingatlanvásárlására vonatkozó tilalom feloldását, enyhítését, mint ahogy azt a többi jelentkező országtól megkívánja. A szlovének – akik szóvá teszik, hogy országuk gazdasága jobb, mint az Unió egy-két tagországáé (pl. Görögországé vagy Portugáliáé) – kifogásolják a véleményük szerint velük szemben tanúsított diszkriminációt. Érzékelve azonban, hogy ez esetben a Balkán és Európa között kell választani, a szlovén parlament

hosszas vita után 1996. április elején olyan kompromisszumos javaslatot fogadott el, amely lehetővé tette, hogy az ország az Európai Unió társult tagja legyen.

HIVATKOZÁSOK

- Lengyel László 1993. Útközben. Magyar politika az ezredfordulón, *Politikatudományi Szemle*, 1993. 2, 112–134.
- Slovensko a jeho premeny na začiatku 90. rokov* (Szlovákia és változásai a kilencvenes évek elején) Bratislava 1994.
- Gombár Csaba–Hankiss Elemér–Lengyel László (szerk.) 1994. *Kormány a mérlegen 1990–1994*. Budapest: Korridor Politikai Kutatások Központja